

радянською владою. Навіть мінімальна національно орієнтована тематика на сторінках газети «Дніпрова хвиля» сприяла формуванню національно-патріотичних почуттів, підтримувала віру населення у відродження Української державності.

Джерела і література:

1. Олександр Осташко та ін. Нариси історії Кременчука. (Кременчук: Берізка, 1995), 187 с.
2. Полтавщина у Великій вітчизняній війні Радянського Союзу 1941-1945. Збірник документів і матеріалів. (Київ: Наукова думка, 1977), 272 с.
3. Сергій Фарина, Національно-культурне життя на Кременчуччині в роки гітлерівської окупації(1941-1945 рр.). Науково-теоретична конференція до 50-річчя визволення України від німецько-фашистських загарбників. (Кременчук: Меморіал), 1

УДК 94(477.8) «1941/1944»

КУЛЬТУРНА ПОЛІТИКА РУМУНСЬКОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ НА ТЕРЕНАХ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ В 1941-1944 РР.

**Олександр Осипенко
(м. Одеса)**

Встановлено що одним із важливих заходів румунської адміністрації у напрямку ідеологічного забезпечення своєї присутності й функціонування влади на теренах Південно-Західної України стала політика, спрямована на підтримку Православної церкви, освіти та культури у цілому в окупованих територіях.

Для досягнення поставленої мети було утворено «Румунську православну місію в «Трансністрії». Одним із першочергових завдань для нової влади постало відновлення функціонування початкової та середньої освіти. Значна увага приділялася організації різноманітних гуртків художньої самодіяльності та естетичному вихованню дітей. Визначено що одним з осередків організації відпочинку місцевого населення стали румунські культурні гуртки, які були відчинені як у повітових центрах, так і в селах «Трансністрії». Незважаючи на значні успіхи в налагодженні культурно-просвітницької роботи в сільській місцевості зазначених земель. Проте всі ці заходи використовувалися адміністрацією «Трансністрії» в першу чергу на планомірну та примусову румунізацію місцевого, в переважній більшості сільського населення.

Ключові слова: Трансністрія, окупація, культура, релігія, освіта, румунізація.

Переосмислення багатьох ключових проблем вітчизняної історії, зокрема періоду Другої світової війни, та окупації залишається однією з найбільш гострих та дискусійних в українському суспільстві тем. Однією

з таких проблем, що актуалізує наше дослідження є перебіг культурних процесів у сільській місцевості Південно-Західної України в 1941-1944 рр.

Культурну політику румунської окупаційної адміністрації на сторінках своїх праць висвітлювали американський дослідник О. Даллін [1], російський історик О. Будницький [2]. Дане питання на сторінках своїх досліджень виключно з позитивної точки зору висвітлили румунські та молдавські дослідники: О. Варенка [3], К. Кіріцеску [4], А. Морару [5] та Р. Соловей [6]. Радянська історіографія цього питання представлена дослідженнями М. Лебєдева [7], І. Левіта [8], С. Гратинича [9]. Українські історики також досліджували даний аспект. Церковно-релігійні аспекти життя на окупованих румунами південно-західних теренах України фрагментарно вивчали у своїх працях О. Лисенко [10], В. Гордієнко [11]. Праці М. Михайлуци присвячені православним конфесіям і релігійному життю на Півдні України у контексті радянського і румунського режимів упродовж 1939-1945 років, де науковець детально висвітлює діяльність Румунської православної місії (РПМ) у «Трансністрії», процеси відродження християнства, катехізації населення тощо [12]. Колектив дослідників очолений Миколою Михайлуцою, подав загальну характеристику адміністративно-територіального поділу, соціально-економічного становища та культурного життя «Задністрянщини» в період 1941-1944 рр. [13]. В іншому дослідженні М. Михайлуца, дослідивши буденне життя православного кліру, констатує, що особливою полярністю відрізнялося життя місіонерів-прибульців і місцевих священників [14]. В монографії «Православне життя в Одесі: від революції до сталінського одержавлення (1917-1945)» [15] М. Михайлуца присвятив цілий розділ православному життю в Одесі в роки німецько-радянської війни. Зокрема, на думку історика, з приходом румунів в релігійному житті Одеси та одеситів відбувся «Православний ренесанс», який знайшов значну підтримку з боку місцевого люду. Деякі аспекти культурної політики румун в «Трансністрії» розглянув О. Осипенко [16]. Питання освіти в окупованих румунами землях «Трансністрії» у своїх дослідженнях розглядали В. Крикун [17], О. Перехрест [18], С. Боган [19], О. Осипенко [20] та ін.

Метою дослідження є культурне життя в сільській місцевості Південно-Західної України в 1941-1944 рр.

Одним із важливих заходів румунської адміністрації у напрямку ідеологічного забезпечення своєї присутності й функціонування влади на теренах Південно-Західної України стала політика, спрямована на підтримку Православної церкви, освіти та культури у цілому в окупованих територіях.

Місіонерська політика румунів у цьому сенсі співпадала з устремліннями місцевого населення регіону до відродження християнської

віри. Члени сільських громад, наскільки їм дозволяло матеріальне становище, та церковні комітети, до складу яких входили не більше 3-х місцевих мешканців, слідкували за надходженням коштів та відбудовою місцевих культових споруд, здійснювали підтримку відроджуваній Православній церкві. Ілюстративними, як на той час, виявляються слова о. Іоанна Козловського, настоятеля Свято-Покровського храму с. Боково, який зазначав: «Провів 5 проповідей у церкві, які дали можливість відвідувати храм Божий, особливо молоді. Не тільки проповіді допомагають, а й певне значення мають читання «Життя святих». Народ з великою щирістю жертвує частку на відбудову і благоустрій храму» [21, с. 149]. Загалом, спільними зусиллями прихожан та місіонерів, у перший рік діяльності РПМ у губернаторстві «Трансністрія» було відкрито та освячено понад 500 церков [6, с. 116]. Приблизні данні історика А. Жуковського за час румунської окупації на теренах Буго-Дністровського межиріччя вказують на функціонування 300-400 православних приходів [22, с. 91].

Із метою популяризації та поширення християнського віровчення серед населення губернаторства Місія проводила безкоштовну роздачу селянам релігійної літератури, репрезентуючи це як благодійність та турботу за своїх прихожан. Наприклад, тільки в селах Голтського повіту було роздано 5 тис. румуномовних релігійних брошур, 3 тис. хрестиків та 2 тис. маленьких іконок [21, с. 186]. Між іншим, результату від цього дійства було замало, оскільки місцеве населення не володіло румунською, а відтак не розуміло в тому потреби й надто не переймалося такою християнізацією по-румунськи.

Отже, румунські окупанти, отримавши з рук нацистської Німеччини території межиріччя Дністра та Південного Бугу відновлювали християнські традиції за власним, румунським зразком. Румунська православна місія, як представник румунської патріархії в губернаторстві «Трансністрія», проводила церковно-релігійну політику, основується на законодавчій базі, яка формувалася в умовах війни і окупаційного адміністрування.

Одним із першочергових завдань для нової влади постало відновлення функціонування початкової та середньої освіти, яка в умовах літа-осені 1941 р. занепала. Зокрема, в «Інструкції для адміністративного управління губернаторством «Трансністрія» генерал-кондукатор І. Антонеску вимагав від своїх підлеглих здійснити наступні кроки: «1) у галузі освіти – відкрити з 1 жовтня всі школи з учителями із місцевих кадрів. Мовою викладання може бути за вибором населення: німецька, румунська чи російська; 2) із середніх шкіл – відкрити тільки початкові, ремісничі та комерційні; що стосується інших – подивимося пізніше» [13, с. 424]. Однак, незважаючи на вимоги румунського керівника, які

встановили обмеження стосовно мов викладання у школах, на практиці активно відкривалися і україномовні заклади освіти. Вочевидь, причиною таких змін стало те, що чиновники губернаторства врахували той факт, що переважна більшість населення на приєднаних землях були етнічні україномовні українці.

Згідно з архівними документами, у 1941-1942 навчальному році на території губернаторства навчання було розпочато у 2 055 школах, з яких 1 312 були чотирикласними, 613 – семикласними, 126 – десятикласними, а також функціонували чотири ліцеї [23, арк. 19].

На території губернаторства «Трансністрія» впроваджувалась шкільна система Румунського королівства, де початкова освіта була обов'язковою, а вміння читати, рахувати та писати було обов'язковим для всіх дітей та підлітків. У процесі організації навчального процесу окупаційна влада зберегла радянські навчальні програми, однак із них було повністю вилучено все, що стосувалося марксистсько-ленінської ідеології. Дещо по іншому трактувалися принципи природознавства, зменшувався обсяг годин, відведених на вивчення вітчизняної історії, натомість викладалася всесвітня історія та історія Румунії. Спеціально для румунізації місцевого населення було випущено «Коротку історію про походження румунського народу», яка мала підтвердити історичні права окупантів на землі «Трансністрії». До шкільного курсу було введено обов'язкове вивчення румунської та німецької мов, водночас було залишено вивчення української мови та читання [24, арк. 98-99]. Із пропагандистських міркувань румунська влада увела спеціальний навчальний предмет під назвою «Бесіди про героїв» [24, арк. 31]. Відповідно до румунської державної ідеології в усіх навчальних закладах вивчався «Закон Божий», який викладали священнослужителі.

Таким чином, запровадивши у шкільну програму обов'язкове вивчення «Закону Божого», адміністрація губернаторства переслідувало мету «одним пострілом убити двох зайців»; по-перше, повернути у лоно православної церкви (Румунського Патріархату) підрастаюче покоління; по-друге, вивчення молитов румунською мовою за задумом керівництва мало стати один із вирішальних факторів румунізації молоді, основна частина яких проживала у сільській місцевості.

Обов'язковим атрибутом усіх шкіл «Трансністрії» було спеціально відведене місце для портретів молодого короля та королеви-матері, які знаходилися під омофором ікони Ісуса Христа. У коридорах сільських шкіл вивішували пропагандистські матеріали. Кожної неділі вчителі були зобов'язані проводити з учнями бесіди та різноманітні виховні заходи, у програму яких входило вивчення румунських пісень, танців та поезії.

Поразки на фронті німецько-румунських військ та перехід військової ініціативи на бік Червоної армії призводять до появи на Південно-Західній

території України великої кількості відступаючих румунських та німецьких військових частин. Така ситуація у свою чергу призводить до глибоких змін у внутрішній політиці керівництва губернаторства, зокрема і на освітянському поприщі. Розуміючи безвихідь ситуації, що склалася 19 та 20 листопада 1943 року, керівництво «Дирекції культури» видало низку службових повідомлень, якими припинило діяльність усіх початкових та середніх шкіл на території «Трансністрії». Усі шкільні приміщення переходили у розпорядження командування німецько-румунських військ. Для населення офіційним роз'ясненням мала стати відсутність необхідного пального для обігріву шкільних приміщень [25, с. 68]. Стосовно організації освітнього процесу, слід зазначити, що керівництву губернаторства за короткий проміжок часу вдалося налагодити ефективну систему освіти, яка базувалася на синтезі відкорегованих радянських навчальних програм і програм, за якими офіційно навчалися в Румунському королівстві. Однак впровадження обов'язкового вивчення румунської мови та «Закону Божого» сприяли пришвидшенню румунізації молоді губернаторства.

Слід відмітити, що в містах румунська адміністрація з перших днів окупації приступила до налагодження діяльності закладів відпочинку, а вже потім почала турбуватися про відкриття аналогічних установ у повітових центрах, та зрідка намагалась організувати щось подібне для пересічного сільського мешканця. Найбільшого успіху румуни досягли в м. Одеса, саме тут у грудні 1941 р. був відкритий Одеський оперний театр. У березні 1942 р. розпочала свою діяльність Одеська консерваторія, продовжувало функціонувати Одеське художнє училище [13, с. 428]. В той час на периферії, у повітових центрах, румуни приділили й відновленню діяльності клубів та кінотеатрів. Наприклад, в м. Ананьїв була відновлена діяльність місцевого кінотеатру, у стінах якого щомісяця показували по чотири кінокартини румунського та німецького виробництва [26, арк. 9]. Перегляд одного кінофільму коштував 2 марки. Зважаючи на таку непомірну ціну, а також через бідність та злиденне життя, не кожен міг дозволити собі таку розкіш.

Одним з осередків організації відпочинку місцевого населення стали румунські культурні гуртки, які були відчинені як у повітових центрах, так і в селах «Трансністрії», в румунській періодичній пресі їх ще називали центри культури та пропаганди. Саме ці заклади стали осередками популяризації румунської культури, історії та мови, крім цього в стінах даних закладів активно висвітлювався перебіг військових дій, демонструвалися фотографії та військові карти. Наприклад, на території Ананьївського повіту функціонувало 22 таких гуртка, в Тираспольському – 12, Рибницькому – 27, Березівському – 3 та 8 гуртків функціонувало в Голтському повіті [27].

На всі православні свята, а також румунські державні свята, всіх школярів під страхом покарань примушували відвідувати храми. Так, наказом губернатора за № 140 від 15 січня 1943 р. у зв'язку зі святом приєднання губернаторств «Буковина», «Трансністрія» та «Бессарабія» до Королівства Румунія, всі вчителі та учні були зобов'язані 24 січня зранку з'явитися до церкви, а після завершення церковних служб вчителі проводили конференції, на яких мали розповісти учням про значення цього святкового дня. На завершення дійства приурочувався концерт, який було заздалегідь підготовлено школярами. Обов'язково мали звучати румунські національні пісні, поезія та вірші, виконуватися національні румунські танці [28, арк. 13].

Керівництво шкіл у сільських повітах «Трансністрії» приділяло увагу створенню та функціонуванню різноманітних гуртків художньої самодіяльності та естетичному вихованню дітей. Так, у Адамівській початковій школі Александрфельдського району зусиллями педагогічного персоналу був створений гурток, який проіснував до листопада 1943 р. Урочисті засідання гуртка розпочиналися колективним виконанням «Королівського гімну» (рум. «Imnul Reşal»). Учні-члени колективу гуртка декламували румунські вірші: «La pluş», «Îa olus cucul». Попри румунізаторську сутність дійства, у репертуарі звучали українські пісні: «Їхав козак за Дунай», «Ой піду я в сад гуляти»; вірші «Ластівка», «Веснянка», «Хатина на ялинці» та інші [29, арк. 34]. У школі с. Заводівка Березівського повіту директором В. Болтяном було організовано шкільний хор, танцювальний гурток та струнний оркестр, у яких учні та вчителі брали активну участь [30, с. 95]. Фактично ж гуртки художньої самодіяльності адміністрацією використовувалися, як один з інструментів румунізації сільської молоді, яка здійснювалася шляхом поширення серед неї румунської поезії та музики. Учасники цих гуртків, часом самі того не усвідомлювали, що стають об'єктом румунізаційної політики.

Окупаційна влада ревню вимагала відзначати так званій «День героїв», яке святкували в Румунії 3 червня. Цього дня всі школи губернаторства зобов'язувалися проводити урочистості та висловлювати свою подяку румунським героям, які «полягли на полях бою за батьківщину, рід та християнство» [31, арк. 31]. Запроваджуючи на окупованих українських землях різноманітні свята, що були притаманні виключно румунському календарю, влада переслідувала мету прищеплювати населенню «Трансністрії» думку, що вони вже є невід'ємною складовою Румунського королівства зі спільною історією та святами.

Явним нововведенням в окупованих землях стали спеціально розроблені румунськими чиновниками «Правила культури поведінки та спілкування» між старими та малими, підлеглим та керівником, між

пересічним мешканцем та румунськими чиновниками незалежно від займаної ним посади. Так, при зустрічі молодших зі старшими, перші повинні були зняти головний убір та схилити голову, якщо людина не мала головного убору, то вона повинна була вітатися підняттям правої руки долонею вперед на рівні голови (так званий румунський салют). Привітання мали звучати чітко та виразно. Перебуваючи в адміністративному приміщенні, всі присутні зобов'язувалися знімати головні убори та поклоном вітати старших. При вході до приміщення керівництва всі присутні мали піднятися з місць. Батьки та вчителі були зобов'язані з самого малечку привчати дітей до вихованості. Згідно з цими правилами все населення «Трансністрії» з радістю на обличчі мало вітати вище керівництво, службовців претури, священиків, вчителів, агрономів, старост сільських управ, сільськогосподарських громад та бригадирів. Із представниками румунської влади населення зобов'язувалося вітатися виключно румунською мовою: «bună dimineața» (авт. «буне діміняца») – «доброго ранку»; «bună ziua» (авт. «буне зіуа») – «доброго дня» та «bună seara» (авт. «буне сяр») – «доброго вечора». За виконанням розпорядження слідкували місцеві чиновники. Ті ж мешканці, які відмовлялися вітатися румунською мовою, мали бути покарані [32, арк. 36, 37]. Так, мешканець с. Балайчук Березівського повіту М. Швець був побитий місцевими жандармами тільки за те, що, зустрівши на вулиці коменданта села, не зняв шапку та не вклонився останньому [33, с. 177].

Отже, захопивши землі межиріччя Дністра та Південного Бугу, румунська окупаційна влада досягла значних успіхів в налагодженні культурно-просвітницької роботи в сільській місцевості зазначених земель. Яскравим підтвердженням цього стала діяльність «Румунської православної місії в Трансністрії», налагодження початкової та середньої освіти, відкриття та діяльність різноманітних шкільних гуртків. Завдяки активній матеріальній та політичній підтримці з боку місцевої адміністрації, керівникам Місії вдалося розгорнути активну місіонерську діяльність для повернення християнського віровчення в повсякденне життя та побут населення провінції шляхом реставрації старих та відкриття нових храмів та церков. В короткий термін адміністративна влада губернаторства впровадила досить дієву систему освітнього процесу, оминати яку практично було не можливо. Однак її повноцінне функціонування, особливо у сільській місцевості, було можливе виключно у мирний час. Значні зусилля було направлено на організацію діяльності різноманітних культурних гуртків, впроваджено святкування різноманітних релігійних та національних румунських свят. Проте всі ці заходи культурно-просвітницької діяльності, використовувалися адміністрацією «Трансністрії» в першу чергу на планомірну та примусову румунізацію місцевого, в переважній більшості сільського населення.

Джерела і література:

1. Alexander Dallin. Odessa, 1941-1944: A Case Study of Soviet Territory Under Foreign Rule. – RAND, RM –1875:California, 1957. 466 p.
2. Одесса: жизнь в оккупации. 1941-1944. История коллаборационизма / сост., отв. ред. и автор вступ. статьи О.В. Будницкий. Москва: Политическая энциклопедия, 2013. 231 с.
3. Verenca O. Administratia civila romana in Transnistria 1941-1944. Bucuresti Editura Vremea, 2000. 435 p.
4. KiriTescu C. Romania in al doilea razboi mondial : in 2 vol. Vol. 1. Bucuresti : Universsul Enciclopedic, 1995. 360 p.
5. Moraru A. Istoria romanilor. Basarabia si Transnistria in 1812-1993. Chisinau, 1995. 558 p.
6. Solovei R. Activitatea Guvernamentului Transnistriei on domeniul social-economic si cultural: (19 auq. 1941 – 29 ian. 1944). Iasi, 2004. 182 p.
7. Лебедев Н.И. Крах фашизма в Румынии. Москва: Наука, 1976. 632 с.
8. Левит И.Э. Крах политики агрессии диктатуры Антонеску. Кишинев : Штиинца, 1983. 376 с.
9. Гратинич С.А. На левом берегу Днестра 1941-1944. Страницы совместной борьбы трудящихся смежных районов Молдавии и Украины против немецко-румынских фашистских захватчиков. Кишинев: Картя Молдовеняскэ, 1985. 186 с.
10. Лисенко О.С. Церковне життя в Україні, 1943-1946. Київ : Ін-т історії України НАН України, 1998. 403 с.
11. Гордієнко В.В. Православні конфесії в Україні періоду Другої світової війни (вересень 1939 – вересень 1945 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Київ, 1999. 17 с.
12. Михайлуца М.І. Православна церква на Півдні України в роки Другої світової війни (1939-1945). Одеса : Вид-во «ВМВ», 2008. 329 с.
13. Окупаційний режим в губернаторстві «Трансністрія» / Т. Вінцковський, Г. Кязимова, М. Михайлуца, В. Щетніков // Україна у Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичні нариси. Київ: Наукова думка, 2010. Т. 1. С. 413–446.
14. Михайлуца М.І. Соціально-економічні аспекти буденного життя православного кліру в Трансністрії // Сторінки воєнної історії України. Київ, 2006. Вип. 10. Част. 1. С. 413–425.
15. Михайлуца М.І. Православне життя в Одесі: від революції до сталінського одержавлення (1917-1945) : монографія / Микола Михайлуца. – Херсон : Олді-Плюс, 2019. – 388 с. : іл.
16. Осипенко О.В. Сільське населення та «Трудові громади» Півдня України в губернаторстві «Трансністрія» 1941-1944 рр.: соціально-історичний аспект. 07.00.01 – історія України: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Миколаїв, 2018. 20 с.
17. Крикун В.І. Освіта в період румунської окупації в Одесі в 1941-1944 роки // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Серія : Історія. Одеса : Астропринт, 2006. Вип. 6. С. 97–102.
18. Перехрест О.Г. Українське село в 1941-1945 рр.: економічне та соціальне становище. Черкаси : ЧНУ імені Б. Хмельницького, 2011. 668 с.
19. Боган С.М. Початкова освіта в окупованій румунськими загарбниками Південній Україні у 1941–1944 рр. // Південий захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах. Одеса : Друкарський дім, 2011. Вип. 12. С. 101–108.

20. Осипенко О.В. Освіта в окупованих румунськими загарбниками селах півдня України // Емінак : науковий щоквартальник. 2016. № 2 (14) (квітень-червень). Т. 1. С. 56–64.
21. Михайлуца М.І. Православна церква на Півдні України в роки Другої світової війни (1939-1945). Одеса: ВМВ, 2008. 392 с.
22. Жуковський А. Українські землі під румунською окупацією в часи Другої світової війни : Північна Буковина, частина Бессарабії і Трансністрії // Український історик. 1987. № 1-4. С. 83-96.
23. Державний архів Одеської області (Далі ДАОО). Ф. 2249. Оп. 1. Спр. 63. 40 арк.
24. ДАОО. Ф. 2380. Оп. 1. Спр. 139. 226 арк.
25. Одесская область в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг. : Док. и матер. / отв. ред. Н. И. Зотов и др. Одесса : Маяк, 1970. 388 с.
26. ДАОО. Ф. 2830. Оп. 1. Спр. 164. 72 арк.
27. Молва. 1943. 9 февраля.
28. Державний архів Миколаївської області (Далі ДАМО). Ф. 1763. Оп. 1. Спр. 2. 20 арк.
29. ДАМО. Ф. 1762. Оп. 1. Спр. 1. 47 арк.
30. Вишинський В. Босоніж – по війні. Харків : Курсор, 2006. С. 95.
31. ДАМО. Ф. 1718. Оп. 1. Спр. 552. 162 арк.
32. ДАМО. Ф. 2512. Оп. 1. Спр. 1. 135 арк.
33. Одесса в Великой Отечественной войне Советского Союза: Сб. док. и матер. в 3-х т. / отв. ред. И.В. Бортников. Т. 2 : 17.10.1941 – 9.4.1944. Одесса : Одесское областное издательство, 1949. 290 с.

УДК [94:334.735] (477) «19/...»

ЗАЛУЧЕННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ ДО ПРОВЕДЕННЯ ПОЛІТИКИ УКРАЇНІЗАЦІЇ: 20-ТІ РОКИ ХХ СТ.

**Тетяна Оніпко
(м. Полтава)**

У статті висвітлено діяльність споживчої кооперації УСРР щодо проведення політики українізації упродовж 20-х років ХХ ст. Акцентовано на досягненнях та недоліках упровадження української мови в практику спілкування і ведення діловодства у вітчизняних кооперативних організаціях. Зроблено висновок: неупереджений аналіз досвіду українізації системи споживчої кооперації в 20-ті роки ХХ ст. сприятиме успішному вирішенню мовної проблеми в сучасній Україні.

Ключові слова: *коренізація, українська мова, українізація, курси українознавства, споживча кооперація, пайовики, кооперативні кадри, Вукопспілка, фаховість, діловодство, підвищення кваліфікації, актуальність проблеми.*

Одним з кооперативних принципів є здійснення кооператорами культурно-просвітніх заходів з метою задоволення духовних потреб своїх членів. Упродовж 1920-х років, в умовах відновлення ринкових відносин, організації вітчизняної споживчої кооперації не лише заробляли кошти в